

Franjo TOPIĆ

KATOLIČKI TEOLOG RAZGOVARA S RABINOM

Ova knjiga¹ je samo povod da se šire progovori o temama koje obrađuje. Ona je izazvala dosta pažnje na kršćanskoj strani sve do samog pape Benedikta XVI. koji se o njoj pohvalno izrazio i više puta je citirao u prvom svesku svoje knjige o Isusu.²

Time je ova knjiga bitno popularizirana u odnosu na prvo izdanje iz 1993. godine. I postala je daleko većim predmetom zanimanja u svjetskim razmjerima. Dobro je da se ovakve knjige pišu, dobro je da se razgovara jer će se tako polako razbistriti otvorena i teška pitanja u odnosu židova³ i kršćana. Na ovaj način treba popravljati atmosferu između židova i kršćana. Mi trebamo raščistiti sva ili barem što je moguće više otvorenih pitanja ne s ciljem da jedni druge uvjerimo u svoje stavove i da druge privedemo u svoju zajednicu - jer izgleda nije za to vrijeme - nego radi općeg dobra i radi samog Boga jer vjerojatno nije Njegova želja da se Njegova djeca svađaju pa i tuku, i to zbog Njega. Ono što bih želio odmah naglasiti da židovi i kršćani imaju puno više zajedničkog nego različitog. I čudno je to kako često u povijesti, i ne samo u ovom slučaju, manje i malobrojnije stvari nadvladaju one brojnije. I kako čine veći problem razlike nego ono što je zajedničko ili istovjetno. Začudno je kako ljudi ne promoviraju i ne ističu ono što je zajedničko, nego se dijele po onom što je različito. A razlike su prirodne i božanske kategorije. Svih sedam milijardi ljudi su različiti i fizički, a da ne govorimo o psihičkim i duševnim razlikama. I to je dakle prirodna, a za vjernike i božanska kategorija. Očito je istinita ona arapska: Belaj leži u detaljima. Očito razlike su puno važnije i izraženije nego ono što je istovjetno. Očito razlike igraju ogromnu ulogu u ljudskoj psihi i duši dok imaju toliku važnost. Kažu da je razlika u genima majmuna i čovjeka samo nevjerojatnih (to uvijek izgovaram s nevjericom) 2%. Tako malo, a tako golemo i nedostižno.

1 JACOB NEUSNER, *Rabin razgovara s Isusom* (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2010.). Američko izdanje je iz 1993. i 2009.

2 Joseph RATZINGER (BENEDIKT XVI.), *Isus iz Nazareta - I. dio: Upoznati i razumjeti Isusa* (Split: Verbum, ²2008.).

3 Treba imati u vidu da je kod Židova vjera i nacija praktično isto, te stoga nekad pišemo malim a nekad velikim slovom, iako je u nekim slučajevima to teško razlikovati.

1. Kakav je „Neusnerov Isus“?

Žarko sam želio pročitati ovu knjigu pa sam je nabavio u talijanskom prijevodu, ali je onda objavljen i hrvatski prijevod. Uvijek je vrijedno i zanimljivo pročitati neki tekst o Isusu od nekršćana, a pogotovo od ovako renomiranog autora. Nisam namjerno htio čitati druge prikaze ove knjige prije mogeg teksta da ne bih potpao pod utjecaj, uz cijenu da sam mogao neke stvari bolje i lakše sagledati i uočiti.⁴ Naravno da bismo neke stvari dopunili, ali generalno ostajemo pri svojim stavovima o ovoj knjizi i ovdje ih iznosimo. Zanimljivo je i, prema našem sudu, prikladno što je autor uzeo evanđelje po Mateju, koje je pisano za Židove, kao što je lijepo da je uzeo Govor na gori kao polazište i središte svojega razgovora s Isusom. Nusner je sebe smjestio u podnožje brda, a ne do Isusa (str. 73), a dodali bismo, mogao je i do Isusa. Simpatično primjećuje da je Gora blaženstava Isusov Sinaj (str. 180). Neki vole kazati da su Blaženstva evanđelje u evanđelju.

Po naravi stvari u ovoj knjizi i u uopće u odnosu židovstva i kršćanstva ključno je pitanje *Jesufrage*. Za svakog kršćanina to je pitanje odlučujuće i ključni kriterij, a to je i za židove. Dobro je odmah napomenuti da Isus za kršćane nije samo obični utemeljitelj kršćanstva kao Buda ili Muhamed svojih religija, nego je Isus i Bog, što nijedan drugi utemeljitelj niti njegove pristaše ne govore za svoje utemeljitelje. Stoga to nije samo religiološko i povijesno pitanje, nego božansko pitanje *par excellence*. I pri svakom uspoređivanju Isusa i nekog drugog osnivača religije treba to imati na umu. Naravno da su kršćani svjesni da drugi ne prihvaćaju Isusa kao Boga, ali time za kršćanina nije ništa bitnije promijenjeno. Svaka sličnost među utemeljiteljima religija je važna, ali za kršćane ta sličnost je razlog još veće nesličnosti, kao što je Lateranski koncil rekao o analogiji između Stvoritelja i stvorenja da je puno veća nesličnost nego što je sličnost. Spada u općeprihvaćena načela ekumenske i dijaloške rasprave da se druge prihvaća onako kako oni sebe vide i razumiju. A tek druga faza je rasprava o pojedinim pitanjima, koliko su određene tvrdnje neke religije opravdane, razumski utemeljene i povijesno verificirane.

⁴ Nakon što sam napisao ovaj tekst, pročitao sam ono što J. Ratzinger, odnosno papa Benedikt XVI., piše o Neusnerovoj knjizi u svojem prvom svesku o Isusu. Isto tako sam pročitao knjigu Achim BUCKENMAIER - Rudlof PESCH - Ludwig WEIMER, *L' Ebreo Gesù di Nazaret. Un contributo al dialogo fra Jacob Neusner e Benedetto XVI* (prijevod s njemačkog), (Genova-Milano: Marietti, 2011.). Pročitao sam i prikaze Neusnerove knjige na hrvatskom: Ivan DUGANDŽIĆ, *Bogoslovska smotra* 78 (2008.), 479-482; Božo ODOBAŠIĆ, *Vrhbosnensia* 15 (2011.), 439-442; D. GAŠPAROVIĆ, *Kana* br. 3/2011.

Neusnerova je želja i razlog pisanja ove knjige da pokuša razumjeti Isusa i vidjeti da li bi Ga slijedio da je živio *in illo tempore* (u ono doba). Stoga ćemo pokušati promotriti mirno i argumentirano što Neusner piše o Isusu i njegovu nauku, pogotovo što mu je bio cilj da ovom knjigom židovi postanu bolji židovi, a kršćani bolji kršćani. Želim naglasiti da sam s radošću i otvorenošću pristupio čitanju ove knjige, nadajući se obogaćivanju u razumijevanju Isusa i Njegova nauka s jedne druge strane, ovog puta bliske, jer nitko nije bliži Isusu nego židovi.

Rabin Neusner predbacuje Isusu krivo **razumijevanje Tore**, tj. Starog zavjeta ili preciznije Petoknjižja, te smjelo tvrdi da je Mojsije više i bolje govorio o Bogu od Isusa (str. 221). Autor nastavlja i s drugim tvrdim tvrdnjama: Isus je u suprotnosti s Torom, što ne dokazuje (str. 172), pa je onda teško o tome ozbiljno diskutirati. Pa ide dalje te veli da Isus odbija osnovna učenja Tore (str. 198). Prema Neusneru Isus ispušta previše važnih stvari (str. 182, 185). Neusner tvrdi da Isus kvari barem 3 od 10 Božjih zapovijedi (str. 45), a ne kaže koje, niti obrazlaže, što je nova teška optužba. Posebno zamjera Isusu da je ispuštao tri bitne stvari: „Prvo ne govoriš mi o Torinoj pripovijesti koja naučava o početku i kraju, o tome odakle dolazimo, tko smo. Drugo, ne govoriš mi o nama, Izraelu. Treće, ne daješ objašnjenje za nevjeru pogana“ (str. 182). Sumnjam da bi Isus prepoznao kao svoj nauk ovo što mu rabin Neusner pripisuje. On predbacuje Isusu da nije dobro razumio Toru, naravno da to za nas katolike nije prihvatljivo. Ako je Isus Bog, kako onda da On nije dobro razumio Toru!? A Neusner čovjek da jest? To se ne čini velikom skromnošću. A Isus je za katolike sama Riječ Božja, to znači ona koja je prisutna u Starom zavjetu i u Novom zavjetu. Neusner ne vidi kako Isusovo učenje i učenje Tore mogu ići zajedno (str. 212), kao da je to važno da li to Neusner vidi ili ne vidi.

Obred za Isusa ne znači ništa, tvrdi Neusner (str. 190, 193), a što je upitno. Pa otkud u kršćanstvu tako razvijen obred i liturgija? Zsigurno kršćanstvo spada među religije s najrazvijenijim obredoslovljem. Zar nije posljednja večera obred i zar nije Isus htio baš prema židovskom obredu blagovati Pashu? Pa većina svjetskog protokola, što je svojevrsni obred, nastao je dobrim dijelom iz kršćanstva. Ili neka se pogleda sport i utakmice: igrači izlaze, vode djecu, naklanjaju se publici, sviraju se himne itd.⁵

Ružna je i neistinita Neusnerova optužba da se Isus nije opirao **zlu** (str. 72). Optužiti nekoga da se ne bori protiv zla, znači da odobra-

⁵ O filozofiji i teologiji igre i posebno nogometa, usp. Bernhard WELTE, *Filosofia del calcio* (Brescia: Morcelliana, 2010.).

va zlo, da surađuje sa zlom. Naravno Isus u tome nije na liniji židovstva koje smatra, kako tvrdi Neusner, da je rat normalan. Isus se nije laćao maća, dapaće zabranio je da se i njega brani oružjem te veli učniku koji je htio ratovati: djeni mać u korice. Ne vidimo kako bi se ovo i sve drugo Isusovo ponašanje moglo protumaćiti kao odobravanje zla. Isus je smatrao da se zlo treba nadvladati dobrim: „Nikome zlo za zlo ne vraćajte... Dobrim svladavaj zlo“ (Rim 12,17)! Proučavatelj religija i nasilja Rene Girard smatra da je Isus prekinuo lanac nasilja koji je bio uobićajen do njega: od teorije žrtvenog jarca pa dalje, i to baš svojim nenasiljem.⁶

Isus je svojom smrću pobijedio Sotonu kao zaćetnika zla. Naravno da je Isusov i novozavjetni „kvalitativni skok“ kad Isus traži ne samo da se ljubi Boga i blišnjega, što je sadržano i u Starom zavjetu, nego ide do neslućenih visina kad traži da se ljubi ćak i neprijatelj. „Ćuli ste da je rećeno: *Ljubi svoga blišnjega*, a mrzi neprijatelja. A ja vam kaćem: ljubite neprijatelje, molite za one koji vas progone da budete sinovi svoga Oca koji je na nebesima, jer on daje da njegovo sunce izlazi nad zlima i dobrima“ (Mt 5,44-45). Da Isus ništa više nije rekao, da nije ućinio nijedno ćudo, ovo bi bilo dovoljan dokaz da je Bog, jer prema ljudskoj logici, a i viđenoj praksi, nije lako ljubiti ni blišnjega, a da o neprijateljima i ne govorimo. A o teškom pitanju opraštanja Isus veli ne sedam puta oprostiti, nego sedamdeset puta sedam, a to znaći neogranićeno i stalno opraštat i (Mt 18,21-22). To Neusner oćito ne moće shvatiti.

Njegov stav je da **farizeji** imaju pravo, a ne Isus (str. 172). To znaći da bi Neusner i u ono doba bio na strani onih koji ne prihvaćaju Isusa kao ni ondašnji farizeji. Neusner brani farizeje jer se rabini smatraju nasljednicima farizeja.⁷ On se preuzetno uspoređuje s Isusom te porućuje *Urbi et orbi* da ne moće slijediti Isusa, kao da je posebno bitno hoće li Neusner slijediti Isusa. Ako ne vidi kako uskladiti Toru i Isusa, to je njegov problem. No, ovo su teške optućbe i trebao bi ih dokazati, inaće mu je onda upitno i sve ostalo što piše i dovodi u pitanje njegovu temeljnu vjerodostojnost.

⁶ René GIRARD, *Promatrah Sotonu kako poput munje pade* (Zagreb: AGM, 2004.), 169 sl. René GIRARD, *Nasilje i sveto* (Novi Sad: Knjićevna zajednica Novog Sada, 1990.). Vidi moj ćlanak: „Antropološko ćitanje kršćanstva. Ogleđ o Rene Girardu“, *U slućbi Rijeći i Boćjeg naroda. Zbornik radova u ćast mons. dr. Mati Zovkiću u povodu 70. obljetnice ćivota i 35 godina profesorskog djelovanja*, Marko JOSIPOVIĆ – Boćo ODOBAŠIĆ – Franjo TOPIĆ (ur.) (Sarajevo: Vrhbosanska katolićka teologija, 2007.), 651-674.

⁷ O farizejima vidi Darko TOMAŠEVIĆ, „Farizeji: Problem podrijetla i imena“, *Vrhbosnensia* 7 (2003.), 275-290.

2. Odnos Starog i Novog zavjeta

Neusner dobro uočava da nema pravog smisla govoriti o Isusu bez **Krista** (str. 105), to znači da je Isus Spasitelj, inače bi Isus ostao jedan od inih proroka, rabina, vođa nekog pokreta. Za kršćane nije teško razumjeti da ortodokсни židov, pa ni Neusner ne može prihvatiti Isusa kao Boga, a to znači Mesiju i Spasitelja, jer bi time postao ili bi trebao postati kršćanin.

Ovdje je umjesno spomenuti pitanje odnosa Isusa prema Starom zavjetu. Isus je kazao da je došao dopuniti, a ne dokinuti Stari zavjet. Isus je istodobno u kontinuitetu i diskontinuitetu sa Starim zavjetom. To je tzv. judaizantsko pitanje i bilo je jedno od najtežih pitanja za prve kršćane i bilo je glavni predmet prvog kršćanskog sabora u Jeruzalemu 50. godine. Tada su apostoli i Duh Sveti odlučili da novi kršćani iz nežidovskih naroda ne trebaju prihvaćati židovstvo kao stupanj prema kršćanstvu (Dj 15).

Prema katoličkoj teologiji nema prekida između Starog i Novog zavjeta jer bi onda Stari zavjet kao preteča Novog zavjeta bio suvišan i nepotreban. Nije ni pravolinijski jer bi onda značilo da je Stari zavjet sam prerastao u Novi zavjet te bi onda Novi zavjet bio suvišan, nego je kvalitativni skok što ga čini Isus koji prihvaća Stari, ali ga i nadopunjuje i tako stvara Novi zavjet. Kršćanstvo i Isus u principu prihvaćaju i uključuju Mojsija i Toru i cijeli Stari zavjet (sporedno je ovdje pitanje o židovskim kanonskim knjigama SZ). Sinajski savez i Deset zapovjedi, Abrahamov savez, dapače Abraham je i za kršćane „praotac vjere“, Noin savez i sve drugo iz Starog zavjeta.⁸ Jednom riječju: za kršćane je Stari zavjet sastavni dio dogmatike i moralke.

Kršćani bez ikakva problema prihvaćaju Stari zavjet kao sve-tu i nadahnutu knjigu, dapače kao Riječ Božju. To je bitna prednost u odnosu na židovstvo, jer oni ne prihvaćaju Novi zavjet, niti kršćanstvo niti Isusa kao Mesiju. Bog je dao svima Toru (str. 128), ali i Stari zavjet iščekuje Mesiju. Neusner veli: Isus nije govorio o **Savezu** (str. 219), kao da ne zna da je Isus sklopio novi i vječni savez, i to u krvi svojoj, i ne sklapa se više savez u krvi jaraca i teladi. Sinajski savez dan je samo Izraelu, on je statičan, zatvoren u jedan narod i zato se nije ni proširio na druge narode. A Novi savez je namijenjen svim ljudima i otvoren za sve ljude i za sva vremena.⁹

⁸ André CHOURAQUI, Židov, uspoređuje deset zapovijedi u židovstvu, kršćanstvu i islamu. Vidi André CHOURAQUI, *Deset zapovijedi danas* (Zagreb: Konzor, 2005.).

⁹ Joseph RATZINGER, *Crkva, Izrael i svjetske religije* (Split: Verbum, 2007.), 56.

Treba ponoviti da je za nas nesporno da je Isus Židov, apostoli su Židovi i prvi kršćani su Židovi i židovi, stoga se ne samo može reći, nego je očita povijesna istina da su Židovi utemeljitelji kršćanstva. U skladu s tim za nas je sama po sebi razumljiva istina da su Židovi naša starija braća, kako reče prijatelj Židova papa Ivan Pavao II. iako jedan dio njih to ne prihvaća. Kršćanstvo drži da je nadograđeno na židovstvo, preciznije na Stari zavjet, i mi kad govorimo npr. o Europi, onda kažemo da počiva i na židovskim temeljima. Ne znamo da to tako židovstvo drži o kršćanstvu. Na **razlaz** kršćanstva i židovstva često su više utjecali društveni i politički razlozi nego vjerski.¹⁰

Povijest treba poznavati i gledati je kakva jest, ali je obavezno uzeti u obzir i okolnosti, mentalitet, nivo određenih spoznaja u određenom dobu. Važno je imati na umu da i kad je kršćanstvo bilo službena religija, nije značilo da se Rimsko Carstvo ravnalo prema kršćanskim načelima, kao što se ni danas službeno religiozne države ne ravnaju doslovno po nauku dotične religije.

I na koncu Isus je za svoj nauk, vjeru, istinu i **umro**, i to dragovoljno, što priznaje kao veliko i Neusner. Za nas je također dogmatska istina da je Isus umro za sve ljude i za svakog Židova. Mi ne zadržavamo ljubomorno Isusa i Njegovo djelo isključivo za kršćane. Dapače Isus je naredio da Njegovi učenici idu i propovijedaju evanđelje svima, svagdje i uvijek.

3. Ovozemaljskost i(li) onozemaljskost

Uz temeljno pitanje o Isusu, razmotrit ćemo još par tema koje nam se čine zanimljivim i zgodnim za **raspravu** koju Neusner posebno hvali i drži da je bitna u židovstvu, čak je po važnosti uspoređuje s molitvom.

Neusner više puta „**prizemljuje**“ vjeru na doručak, obitelj, selo, na psa (str. 209). Neusner često naglašava važnost „ovdje i sada“ (str. 214). Neusner smatra da Isus vidi kraljevstvo Božje u budućnosti, a Tora u sadašnjosti, i to smatra da je nedostatak Isusov. Neusneru je važnija kuća, obitelj, čak pas nego Isus (str. 217), što je za kršćane stvarno uvredljivo. Predbacuje Isusu da govori o sutrašnjici, a ne o današnjici, o nebu, a ne o zemlji, da ne govori o ovome životu. Ovo neodoljivo podsjeća na Marxa. Pa onda dapače nije ni čudo što je Židov Marx tako govorio i Bibliju „prizemljivao“ ako ovako govori rabin Neusner u 21. stoljeću. Marx je govorio da su prije filozofi filozofirali o svijetu, a on smatra da ga trebaju mijenjati. Smatrao je da je vjera

¹⁰ André CHOURAQUI, *Židovska misao* (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1982.), 117s.

opijum za narod jer ljude zavarava drugim svijetom, a ovaj postojeći je jedini stvaran i važan. Nema nebesa, ni raja, raj treba stvarati ovdje na zemlji, to je onaj *ultimum novum*, rekao bi Bloch.¹¹

Katolička teologija smatra da Isus vidi Kraljevstvo i ovdje, a Tora ne samo ovdje nego i u budućnosti jer i u Tori postoji iščekivanje Mesije (str. 178, 217). Kršćanski nauk o kraljevstvu Božjem jest *schon und noch nicht*, tj. da je Isus osnovao i započeo izgradnju kraljevstva Božjeg ovdje na zemlji: Približilo vam se kraljevstvo Božje a da ga kršćani trebaju dalje izgrađivati ovdje na zemlji, ali da se neće ovdje potpuno ostvariti nego u eshatonu. U novije vrijeme je posebno teologija oslobođenja tematizirala kraljevstvo Božje i njegovo ostvarivanje ovdje na zemlji, pri čemu ima dosta marksističkih natruha.¹²

A da su kršćani ozbiljno shvatili potrebu angažiranja „ovdje i sada“, vidi se po bezbrojnim bolnicama, školama, vrtićima i mnogim drugim socijalnim i gospodarskim pothvatima. Zar nisu benediktin-ci kultivirali i civilizirali nove evropske barbarske narode od šestog stoljeća pa dalje? Kako bi Evropa izgledala bez kršćanske kulture? Sva zapadna civilizacija, a to danas znači napredna, počiva na kršćanskoj matrici - gdje kršćani rado uključuju i židovske i starozavjetne korijene - udruženoj s grčkom mišlju i rimskim pravom. Dobro je u ovome kontekstu podsjetiti da je gotovo sva tehnika u biti razvijena na kršćanskoj misaonoj matrici: motor, auto, kompjutor itd., samo su neki kao npr. Japanci nešto još dodatno usavršili. Kad već govorimo o konkretnom angažmanu, možda je korisno i svakako će bit ilustrativno čuti podatke o radu Katoličke crkve npr. u Evropi na obrazovnom i karitativnom području. Od 684 milijuna evropskih stanovnika, katolika ima 283 milijuna (što čini 41% stanovništva). Katolička crkva u Evropi upravlja ili posjeduje: obrazovnih ustanova, vrtića i osnovnih škola 41.646, srednjih škola 10.425, sveučilišta i fakulteta 828. Karitativnih i socijalnih ustanova: bolnica 1.362, ambulanti 3.917, staračkih domova, centara za hendikepirane 7.092, sirotišta 4.445, obiteljskih savjetovališta i drugih centara za zaštitu života 3.866, specijalnih odgojnih centara i centara za ponovno uključivanje u društvo 2.709, drugih ustanova 11.000.¹³

11 O problemu vjere kod Marxa vidi Tomo VEREŠ, *Filozofsko-teološki dijalog s Marxom* (Zagreb: Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, 1973.), 82-97.

12 Vidi Gustavo GUTIERREZ, *Teologija oslobođenja* (Zagreb: KS, 1989.), 189s. Temu kraljevstva Božjeg šire tematizira Leonardo Boff; vidi Franjo TOPIĆ, „Teologija oslobođenja“, Franjo TOPIĆ, *Prilog teologiji ljudskog napretka* (Sarajevo: Vrhbosanska katolička teologija, 2007.), 28-42.

13 Vidi Franjo TOPIĆ, „Odgovornost kršćanina u svijetu“, Franjo TOPIĆ, *Prilog teologiji ljudskog napretka*, 99-102s.

Zar Isus upravo u Matejevu evanđelju ne govori vrlo jasno u velikoj sceni posljednjeg suda kako će ključni kriterij ljudskog života biti koliko je netko nahranio gladnog, napojio žednog, pohodio bolesnika i zatvorenika itd. (Mt 25,31-46)?

A ako ćemo već govoriti o **uspješnosti** kršćanstva i Isusa u usporedbi s „vječnim Izraelom“, dovoljno je usporediti djela, proširenost, utjecaj i broj pripadnika. Treba reći da je začudno kako su Židovi, koje se smatra dobrim biznismenima, ispustili ovako dobar projekt kao što je kršćanstvo. Kršćanstvo je najprizemljenija religija jer se Bog u-tijelo-vio, postao „materijalan“, što je za sve misli i religije, pa i za židovsku, misaoni skandal. Liturgija sjajno izražava kršćanski stav o materijalnim dobrima: Daj nam, Bože, snage tako se služiti ovozemaljskim dobrima da zaslužimo nebeska.¹⁴

4. Jesu li kršćani odgovorni za antisemitizam?

Iako nije šire obrađivana tema, ipak je teško preskočiti temu **antisemitizma** i holokausta, pogotovo jer se Neusner definira kao „teolog holokausta“. Istaknimo odmah na početku da su ponekad i kršćani pridonijeli antisemitizmu. Crkva je barem od II. vatikanskog koncila jasno rekla da je antisemitizam zlo i da kršćani ne smiju gajiti nikakve antisemitske osjećaje jer smo svi mi semiti, rekao bi papa Pio XI.¹⁵ Nekada neki predbacuju Crkvi kao da je sukrivac za nacizam, a zaboravljaju da su nacisti htjeli uništiti i Crkvu, pa nije logično da je Crkva podržavala svojega ubojicu. I logično je i obavezno da se treba boriti protiv antisemitizma, ali i protiv svakog „anti“ da bi se izbjegle strahovite posljedice ubijanja pojedinih naroda i skupina. Crkva je smogla snage i hrabrosti kao i poniznosti da o tome progovori sasvim otvoreno i objektivno tako da je između ostalog priređen, povodom velikog jubileja 2000. godine, simpozij o antisemitizmu u Vatikanu, i posebno o udioništvu katolika u tome zlu, na kojem su govorili mno-

¹⁴ Zborna molitva od petka 3. adventske nedjelje. Usp. o ovoj temi zbornik, *Svijetu ususret. Hrvatska katolička teologija i teološki dijalog u Europi* (Split: Crkva u svijetu, 2007.).

¹⁵ Citirano prema predgovoru Adalbert REBIĆ u Jack BEMPORAD - Michael SHEVACK, *Naše doba. Povijesno novo doba kršćansko-židovskoga razumijevanja* (Zagreb: Zaklada hrvatskog državnog zavjeta, 1999.), 16s. Papa Ivan Pavao II. je najdalje otišao u osudi antisemitizma; vidi također Božo ODOBAŠIĆ, „Šoah u svjetlu novijih katoličkih dokumenata o Crkvi i Židovima“, *Vrhbosnensia* 13 (1999.), 65-104.

gi ugledni stručnjaci i ne samo katolici.¹⁶

Nije sasvim dijaloški, ali bi se trebalo pitati i za razloge antisemitizma. Zašto je mogao nastati antisemitizam i zašto Židovi često izazivaju druge na takve poteze i reakcije. Zanimljivo je Neusner, a i drugi židovski autori, uopće ne spominju što je Talmud pisao o Isusu, Mariji, kršćanima, često najpogrdnije riječi. Nije sporno što je osporavao Isusovo mesijanstvo i božanstvo, ali takve ružne riječi i optužbe morale su stvoriti u kršćanima veliku odbojnost prema judaizmu. A Talmud Neusner i neki drugi izjednačavaju sa Svetim pismom.¹⁷ Ovo ste javno označili kao +1. A što se tiče „kršćanskog antisemitizma“, dobro je iznijeti barem koju činjenicu za bolje i pravednije razumijevanje ove pojave. Prirodni zakon je akcija i reakcija i nije nam namjera da se ovdje bavimo „tko je prvi počeo“, a najmanje je opravdanje za sve zločine koji su učinjeni Židovima, ali radi istine, dijaloga i budućnosti treba barem spomenuti da je bilo sa židovske strane različitih poticaja i povoda da kršćanstvo zauzme negativan stav prema židovstvu. U Djelima apostolskim ima više optužbi židovskih prvaka na račun kršćana, npr. protiv Petra. Židovi ih hapse (npr. Dj 4,1 sl.), a pitanje je zašto ih Židovi hapse kad su Rimljani vladali u Palestini?

Kršćanstvo nije progonjeno dok je bilo u sinagogama, jer je židovstvo za Rimljane bilo *religio licita* (priznata religija), a kad se odvojilo potpuno i kad više nije bilo u sinagogama, postalo je nedopuštena religija i od tada je progonjeno.¹⁸ Za židovstvo Isus i kršćani postali su židovski heretici, a ne neka struja ili dio židovstva.¹⁹ Židovski glavari su tražili da svatko tko Isusa prizna mesijom, bude izopćen iz sinagoge (Iv 12,42; 16,2). To je bilo proglašeno na židovskom koncilu u Jamniji (90. godine) poslije rušenja Hrama.²⁰

Ne želimo praviti balans zla, pogotovo ne treba ga praviti u zlu

16 Vidi *L' Osservatore Romano*, 1. studenog 1997. Hrvatski prijevod Papine izjave u KTA BK BIH- Vijesti 14 (1997.), 8-9. Imao sam privilegij sudjelovati u pripremama i na samom simpoziju jer sam bio član Papinske Teološko-povijesne komisije velikog jubileja koja je priredila simpozij. O katoličkim dokumentima i akcijama u pitanju antisemitizma vidi u gore citiranom: J. BEMPORAD - M. SHEVACK, *Naše doba*.

17 Eugen WEBER u svojem izdanju *Talmuda* (Rijeka: Otokar Keršovani, 1982.), izostavio je sve što je ružno napisano o Isusu, Gospi i kršćanstvu, što bi se moglo različito tumačiti.

18 Adalbert REBIĆ, *Odnos između Židova i kršćana kroz povijest* (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2007.), 39.

19 Mato ZOVKIĆ, „Novozavjetni tekstovi s prividnim protužidovstvom“, *Vrhbosnensia* 13 (1999.), 119-141.

20 A. REBIĆ, *Odnos između Židova i kršćana*, 39.

i nevoljama, ali je zanimljivo da se nikad ne spominje da je kršćanstvo bilo **progonjeno** gotovo 200 godina surovo i beskompromisno od Rimskog Carstava, čega su posebni simboli katakombe i brojni mučenici. Često se govori i postalo je vrlo popularno govoriti kako su katolici progonili vjernike drugih vjera, što i nije sporno, ali je sporno kako ti isti nikad ni ne spomenu da su kršćani bili i jesu sve do danas progonjeni od pripadnika drugih vjera. Čak i jedna dosta tolerantna Indija posljednjih godina progona kršćane. Koristilo bi povećanju dijaloškog duha da se spomene da su u tome nekad sudjelovali i neki Židovi, od ubijanja prvog mučenika Stjepana i drugih (Dj 6,8 sl.). I danas je u nekim zemljama kršćanstvo progonjeno - od Kine i Sudana do Saudijske Arabije i Indije. Pozivajući se na neke autore, Socci tvrdi da je u dvije tisuće godina ubijeno radi vjere 70.000.000 kršćana, a od toga 45.500.000 u XX. stoljeću. Autor tvrdi da je i u 2000. godini mučeno 160.000 kršćana i da je preko 200 milijuna kršćana obespravljeno radi vjere.²¹

Jedan od argumenata koji se upotrebljava protiv kršćanstva jesu neki **loši potezi** i djela nekih kršćana i crkvenih dužnosnika. Naravno da katolici žale i kaju se za sva zlodjela učinjena drugima, što je Ivan Pavao II. tako ustrajno provodio.²² Ali bilo bi zanimljivo znati koliko su se drugi pokajali za svoja zlodjela i koliko su tražili oprostene od drugih religioznih zajednica. Nije nam poznato da li su se neke židovske organizacije službene i važne kajale za talmudske ili druge ružne tvrdnje o Isusu i za suodgovornost u progona kršćanstva.

A ako se želi ozbiljno i dobronamjerno raspravljati o kršćanstvu, onda treba reći da je mjerodavno i norma samo Isusov život, Njegov nauk i ono što je zapisano u evanđeljima i Novom zavjetu. Zlodjelima nekih kršćana, od inkvizicije do bilo kojeg današnjeg kršćanskog nedjela, nije se ništa promijenilo u Isusovu nauku, Njegovoj osobi i Njegovu ovozemaljskom životu, a da o nebeskom i ne govorimo. Kad bismo htjeli biti apologetski nastrojani, rekli bismo, a kakva su sve nedjela činili i pripadnici drugih religija! I na kraju krajnje je važno napomenuti, bez obzira na mnoge promašaje i grijeha kršćana i crkvenih dužnosnika, činjenica jest da je uvijek u Crkvi bilo **svetaca**, i to od prvih mučenika do današnjeg dana. Ivan Pavao II. je proglasio 482 sveca i 1345 blaženika.

I u ovom kontekstu pokušaja rasvjetljavanja uzroka i posljedica

²¹ Antonio SOCCI, *I nuovi persecuitati. Indagine sulla Intolleranza Anticristiana nel Nuovo Secolo del Martirio*, (Casale Monferrato: Piemme, ³2002.), 36-37.

²² Luigi ACCATTOLI, *Kad papa traži oprostjenje: Svi mea culpa Ivana Pavla II.* (Split: Franjevački institut za kulturu mira, 2000.).

teških pitanja odnosa židovstva i kršćanstva, beskrajno je važno podcrtati: ako kršćani govore općenito protiv židova/Židova, onda trebaju biti svjesni da govore protiv Isusa, apostola i prvih kršćana, kao i današnjih Židova koji su kršćani. Kao i obratno - ako Židovi predbacuju nešto kršćanstvu i Isusu, onda trebaju imati na umu da je **Isus Židov**, da su svi apostoli i prvi kršćani Židovi/židovi, te je stoga svaki govor protiv Isusa i prvih kršćana govor i protiv Židova.

Međutim zamjetljivo je da Židovi govore puno o stradanjima od nacizma, što je razumljivo i što treba, ali je zanimljivo da vrlo rijetko govore o stradanjima od komunizma. Kako se može moralno razumjeti da se jedni zločini svakodnevno ističu, a drugi uporno prešućuju?! Ili se moralnost svodi na to samo ako se tiče „nas“ i ako nisu „naši zločinci“! Nakon i usprkos svih strahota koje je Marxov komunizam proizveo, koliko nam je poznato, nema takvih napada na Marxa, Lenjina, Staljina i komunizam uopće iako je komunizam ubio oko 100 milijuna ljudi.²³ Jesu li možda moralni principi i Tora zašutjeli jer su neki Židovi bili komunisti - od Marxa, Trockog, kažu Lenjina pa do Pijade i drugih?²⁴

Ne želeći ni najmanje umanjiti židovsko stradanje, ali bi bilo korisno spomenuti da su i neki drugi narodi stradali, npr. Poljaka je ubijeno također oko 6 milijuna u II. svjetskom ratu, ali nema pojma antipolonizam... a nekada je bivalo da Poljske nema između dviju velikih sila: Rusije i Njemačke. Dostojevski veli da su se Židovi udruživali s progoniteljima Rusa.²⁵ A ne treba zaboraviti ni holokaust Turaka nad Armencima u I. svjetskom ratu i mnoge druge genocide sve do onoga u Bosni i Hercegovini u posljednjem ratu (1991.-1995.).

5. Pojedinaac zajednica²⁶

Rabin Neusner optužuje Isusa da je razorio **obitelj**, selo i društvo (str. 92, 219). Time se između ostalog opravdava zašto ne ide i ne može ići za Isusom (str 219). Često predbacuje Isusu uz to da zapo-

²³ Usp. Stéphane COURTOIS i dr., *Crna knjiga komunizma. Kriminal, teror, represija* (Sarajevo: Bosančica, 1999.).

²⁴ Kršćanski udio u antisemitizmu vidi Harold S. KUSHNER, *Živjeti! Kako žive i misle Židovi* (Zagreb: Globus, 1997.), 228s.

²⁵ Fjodor Mihajlovič DOSTOJEVSKI, *Krist i Židovi*, priredio J. Mužić (Split: Crkva u svijetu, 1980.).

²⁶ Postoji brojna literatura o Crkvi kao narodu, kako je i II. vatikanski koncil posebno definirao Crkvu. Na hrvatskom je klasična knjiga: Mato ZOVKIĆ, *Crkva kao narod Božji* (Zagreb: KS 1976.). Isto tako postoji golemo literatura i o Crkvi kao zajednici, npr. Jürgen WERBICK, *La Chiesa. Un progetto per lo studio e per la prassi* (Brescia: Queriniana, 1998.), pogl. 8, str. 377-484.

stavlja obitelj, također da prenaplašava **pojedince** i izjednačuje osobe, a ne drži do zajednice (str. 139, 198), a nekad mu predbacuje i suprotno što je kontradikcija (str. 205). „On (Isus, op. FT) poziva *mene*, ali ja sam dio *nas*“, veli Neusner (str. 220). Neusner ne vidi mjesto Izraela kao naroda u Isusovu učenju, nego ima mjesta samo za pojedinca (str. 186). Prigovara Isusu da forsira pojedinca protiv obitelji te da negira obitelj i narod. Rabin tvrdi da slijediti Isusa znači odreći se obitelji, braće, sestara, djece.

Komentar: Odmah na početku komentara ovih Neusnerovih tvrdnji treba reći da bi se Isus teško u njima prepoznao. Tko god govori o katoličkom poimanju obitelji, treba znati da je za kršćanstvo obitelj slika Presvetog Trojstva. A što može biti veće? Nadalje Isus se htio roditi u obitelji, a ne doći na Ilijinim kolima i time je posebno posvetio obitelj. Katolička teologija uči da je obitelj Crkva u malom. Treba kazati da je u kršćanstvu duhovno srodstvo važnije od krvnog.

U bit kršćanstva spada i zajednica, Crkva nije samo sociološki oblik ljudske organizacije nego za nas je to Isusova želja i za nas je Crkva nužna za spasenje, što je sažeto u maksimi: *Extra Ecclesiam nulla salus* – izvan Crkve nema spasenja. Isus je pozvao pojedine apostole, ali ih je pozvao i kao zajednicu Dvanestoricu (Dodeka), i to nije obični broj nego vjerski i teološki (Mk, 3,13 sl). Važnost broja Dodeka vidi se i po tome kad Juda izdaje Isusa, apostoli biraju na njegovo mjesto novog člana Dodeke, inače po sebi bi bilo sporedno je li jedanaest ili trinaest apostola. I tu teologiju Dodeke Crkva je definirala na II. vaticanskom ustvrdivši da je Zbor biskupa nasljednik zbora apostola (LG 22). Broj dvanaest znači dvanaest plemena Izraelovih, čime su Isus i Crkva naznačili da se nadovezuju na Izraela. Crkva je prema katoličkoj ekleziologiji novi Božji narod (ne samo skup pojedinaca), novi Savez. A Isus veli gdje su dvojica ili trojica u moje ime sabrani, tamo sam i ja. Inače, nije dokaz velike umnosti ako se suprotstavlja pojedinac i zajednica. Nema nijedne zajednice bez pojedinca, zajednicu čine pojedinci, pojedinac ne može živjeti bez zajednice. Uostalom, ne može se sam ni roditi, niti može živjeti više mjeseci i godina sam, a ne može se ni pokopati sam. Jedino može sam istrunuti. I Izrael je sastavljen od pojedinaca, što je i inače normalna i prirodna stvar.²⁷

²⁷ O pitanju odnosa pojedinca i zajednice vidi npr. Franjo TOPIĆ, *Čovjek pred objavom Boga u misli Hansa Ursa von Balthasara* (Sarajevo: Vrhbosanska katolička teologija, 2006.), 199-203.

6. Neki drugi problematični stavovi

Od već spomenutih pitanja dodat ćemo još neke, prema našem mišljenju, problematične stavove. Rabin tvrdi da se Bog **pokajao** što je stvorio svijet i čovjeka te „utvrdivši da je pogriješio“, preuredio je svijet stvarajući Izrael (str. 134, 183). Uz ovo bi trebalo dodati barem da je to antropomorfizam. Tora odobrava **rat**, smatra Neusner, što bi trebalo malo obrazložiti jer inače se protivi jednoj od deset Božjih zapovijedi: Ne ubij! (str. 72). Nisam stručnjak u židovskoj teologiji, ali mi se ipak čini da je previše davati Mišni i Talmudu važnost kao Starom zavjetu (str. 147, 57, 215). Ipak je Tora Božja riječ, a Mišna i Talmud su ljudska riječ, makar ne znam kako bila izvrsna, a to je bitna razlika.

Zastarjela je i nedijaloška misao tvrditi da je **Pavao** „vjeru u Isusa rabina i proroka promijenio u kršćansku vjeru“ (str. 104). Kao što je jednako nedijaloški način problematiziranja kako Bog može imati majku, što je za ovu raspravu nepotrebno, a način na koji to čini je za kršćane nedoličan (str. 50). Također bi trebalo nijansiranije govoriti o „**Ivanovoj** mržnji“ prema Židovima (str. 25, 52). Ivan je sa svojim spisima već izvan židovstva, očito nakon što se više nisu mogli usuglasiti kršćanstvo i židovstvo. Ne smije se zaboraviti da Ivanov Isus najviše govori o ljubavi, o ljubavi sve do davanja vlastitog života za ljude, i to za *sve* ljude. Kad se govori o Ivanu, treba se prisjetiti da je on ljubljeni učenik, da je on definirao da je Bog ljubav (1 Iv 4,8), da je on ustvrdio da je Bog tako ljubio svijet da je dao i svojega Sina za spas svijeta (Iv 3,16). Ako je o „židovima“ pisao loše, onda se treba pitati i zašto je tako pisao, pogotovo što je i sam Židov. Ne treba također zaboraviti da su ne samo apostoli u Izraelu nego i sv. Pavao po ekumeni prvo redovno propovijedali Židovima, pa onda tek nežidovima. Mislimo da Adalbert Rebić dobro kontekstualizira i objašnjava razvoj Ivanova stava prema Židovima i razloge njegova stava.²⁸

Smije se ustvrditi da su apostoli dugo, vjerojatno i do smrti, mislili da će prije svega izabrani narod prihvatiti kršćanstvo, a tek onda ostali. Vjerojatno sv. Jakov nije do smrti mislio da treba ići izvan Izraela, a ako netko i želi prihvatiti kršćanstvo, ipak da prvo treba prihvatiti židovstvo. Sv. Pavao nakon svega negativnog iskustva i svih nevolja koje su mu nanijeli Židovi, opet piše: „...silna mi je tuga i neprekidna bol u srcu. Da, htio bih ja sam proklet biti, odvojen od Krista, za braću svoju, sunarodnjake svoje po tijelu“ (Rim, 9,1-3). I taj isti Pavao, kojeg neki Židovi i danas optužuju kao protivnika židovstva, uvjeren je da će se „cio Izrael spasiti“ jer „neopozivi su dari i poziv Božji“ (Rim 11,26.29), a to znači priznanje izabranja i misije Izraela u *historia salutis*.

²⁸ A. REBIĆ, *Odnos između Židova i kršćana*, 36-44.

7. Pozitivni elementi

S obzirom na to da smo u Neusnerovu duhu raspravljali o nekim prema našem mišljenju spornim pitanjima, želimo istaknuti i neke po nama lijepe i pozitivne Neusnerove stavove o Isusu i kršćanstvu. Neusner priznaje da je Isus istinski **učitelj**, ponekad Mu se divi (str. 169; str. 186), ponekad Ga poštuje (str. 53, 172), kao što ima drugih Židova koji poštuju Isusa i smatraju da mu je nauk plemenit (str. 104). Priznaje pošteno da je Isus sam činio što je od drugih tražio (str. 169). I što je prvo i zadnje Isus je za svoje ideje i za svoj nauk kao i za svoje prijatelje dragovoljno položio svoj život. Iznenađuje s pozitivnim i neočekivanim govorom o Duhu Svetom (str. 164, 205).

Iako je to jedna od deset zapovijedi, dodatno nas je uvjerio u veću važnost slavljenja subote i **nerada subotom**, kršćani imaju pravo reći nedjeljom (str. 112). Dan Gospodnji je „slavljenje stvaranja“, čini obitelj svetom (str. 120). Slavljenje Dana Gospodnjeg je „ovozemaljski čin oponašanja Boga (str. 129). Lijepo ističe da je poštovanje roditelja slika poštovanja Boga.

Neusner naglašava važnost **rasprave**, uspoređuje ju s molitvom, što je možda malo pretjerano (str. 47, 57). Židovstvo je bilo podijeljeno. I danas je podijeljeno, najviše oko pitanja kakvoće i uloge Izraela kao države,²⁹ Neusner smatra da je ona bitna u židovstvu Izraela i za razvoj židovske misli i religije uopće. Nije li ovo naknadna racionalizacija i opravdanje podjela u židovstvu? No, to je njihova stvar i njihov problem, a i njihovo pravo da tumače te podjele i različitosti kako žele.

Možda je najsmionija i najutješnija Neusnerova misao: „Imajući u vidu čovjekovu slabost, nitko ne može očekivati da bi savršenstvo bilo cijena za **vječni život**“ (str. 134).

8. Kakav je rabin Neusner?

Možda će biti korisno za razumijevanje knjige i njezinih ideja pokušati ocrtati dio Neusnerova intelektualnog i ljudskog lika barem iz nekoliko usputnih opaski koje on sam o sebi donosi u ovoj knjizi, iako to nije nikakva (auto)biografija. Neusner je ponosan što je Židov (str. 157), Neusner sam sebe smatra sljednikom **farizeja**, kao što se tako smatraju svi rabini (str. 169) i „teologom holokausta“, (str. 38). Iskreno priznaje da je svadljiv (str. 47).

Sam sebe stavlja više puta u ravan s Isusom i uspoređuje se s

²⁹ Vidi A. CHOURAQUI, *Židovska misao*, 115-116.

Isusom (str. 193, 212), što za jednog kršćanina spada u oholost (str. 42). On vrlo decidirano tvrdi da on i njegova tora imaju pravo a ne Isus i žali, ali nije razočaran što **ne može slijediti Isusa**, str. 217. Lijepo je barem da žali i da je pokušao slijediti Isusa. Neusner veli da bi se, da je živio u Isusovo doba, kako se pokušava premjestiti, isto odnosio prema Isusu kao i danas i kao što se ponijela većina farizeja i mnogi ondašnji židovi, to znači da ne bi Ga prihvatio. (Kad bismo htjeli biti do kraja dosljedni, rekli bismo da bi možda negdje iz prikrajka vikao: Ras-pni Ga. Veliki katekizam Crkve naglašava kao olakšavajuću okolnost za njih da se farizeji ne spominju u Isusovoj mucij). Naravno na to ima pravo, ali jedno od obrazloženja je ispod ljudskog nivoa. On ne ide za Isusom jer ide svojoj kući, svojem psu (str. 217), što je vrijeđanje Isusa i svih milijardu i pol kršćana.

Ovako opisuje svoj „rastanak s Isusom“, svoje neslijeđenje i nevjeru u Isusa: „Zaželio sam Mu sreću, ali sam otišao kući. Ne razočarano, svakako ne i bez žaljenja – ali moj se pogled ipak usmjerio prema mojem domu. Ondje su me čekali moja žena, moja djeca, čekao me moj pas da se poigra sa mnom, čekale su me moje biljke u vrtu da ih zalijem – sve moje... Njegovoj tori nedostajalo je ono glavno što Tora naučava... Tora mi je rekla neke stvari o Bogu koje je Isus zanijekao, a Isus je rekao ono što Tora nije priznavala o kraljevstvu Božjem“ (217-218). Trebao bi barem malo obrazložiti što to glavno nedostaje u Isusovoj tori, inače ovako ostaje teška sumnja i optužba protiv Isusa. Izrazio je barem žaljenje što ne može slijediti Isusa.

Zaključak

Metodološka primjedba: autor troši na **uvod** i nepotrebna objašnjenja 60 stranica, što je više od četvrtine knjige. Ovo nije znanstvena rasprava (str. 59), te nema kritičkog aparata.

Ova knjiga je Neusnerova **zahvalnost** za sve što su mu kršćani učinili: školovanje, stipendije, predavanja na različitim kršćanskim učilištima (str. 35). Kako bi pisao da mu kršćani nisu toliko dali? Usprkos njegovoj želji da ovom knjigom **Židovi budu bolji Židovi**, a kršćani bolji kršćani, ne vidimo da je uspio u tome. Sa žaljenjem konstatiramo da ne vidimo da je ovo neki doprinos većem zbližavanju Židova i kršćana. Pozitivna mišljenja o Neusneru govore koliko su **katolici željni** najmanjeg židovskog pozitivnog mišljenja o Isusu i kršćanima.

I ova knjiga pokazuje, i to je ponovo posvijestila, pogotovo s obzirom na ugled autora i na vrijeme kad je izdana, kako je još dubok jaz između židovstva i kršćanstva.

Očekivali smo neki novi pogled na Isusa, očito smo previše očekivali, a to je onda veće razočaranje. Ali žao nam je što nije, prema našem mišljenju, Neusner bolje prikazao Isusa. Ali i uz to ne treba žaliti zbog čitanja ove knjige jer smo ipak nakon čitanja svjesniji suvremenog autoritativnog židovskog stava o Isusu i kršćanima. S radošću govorim na predavanjima o Izraelu i važnosti, o pozitivnim stavovima, ali mi ova knjiga neće pomoći da ljepše govorim o „našoj starijoj braći“, iako sam se žarko ufao u to. Srećom citirana Bemporadova i Shevackova knjiga, kao i Chouraquijeve knjige su otvorene, ne skrivaju probleme, ali su dijaloške, dobronamjerne i korisnije, po našem sudu, za čitanje od Neusnerove.

Kao zaključak reći ćemo naše duboko uvjerenje, a što ponavljam svim generacijama mojih studenata: bez obzira na sve probleme, „Židovsko pitanje“ je važno i ostat će važno do kraja povijesti ili dok ne dođe kraljevstvo Božje. Možda će Židovi i svi drugi prihvatiti Isusa kao mesiju kad dođe drugi put, a to će biti na kraju povijesti. Dobro je podsjetiti da za Izrael nije nužno da mesija bude Bogočovjek. Iako nije dobro uvijek sve reći što čovjeku padne na pamet, ali ću reći ovu „nepovijesnu“ i hipotetičku misao: Bog se trebao pobrinuti da **Židovi prihvate** Isusa kao Mesiju i kršćanstvo i bilo bi lakše kršćanima i Židovima, kao i cijelom svijetu, a vjerojatno bi bilo i Bogu lakše, ako sada nismo preuzetni kao Neusner.

Dodat ćemo da nam Neusnerovo pisanje neće poljuljati teoretski, znanstveni i ljudski odnos s kćerima i sinovima izabranog naroda. Ovaj osvrt završiti ćemo riječima iskrenog židovskog prijatelja pape Ivana Pavla II. Svjestan svih teških momenata u odnosu kršćanstva i židovstva, želio je okrenuti novu stranicu u ovim odnosima te je rekao kao prvi Papa koji je ušao u sinagogu: „*Vi ste naša voljena braća i, na neki način, može se reći, naša starija braća*“.³⁰

30 J. BEMPORAD - M. SHEVACK, *Naše doba*, 12.